

פרק סא. הגינות בצוים ובתחיקה

שג. ניסוחים ברורים ומובנים

שנינו: "הלל אומר אל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע וסופו להשמע", ומבאר הרמב"ם: "לא יהו דבריך צריכים ביאור רחוק והתבוננות מרובה ואחר כך יובנו".¹

שנינו: "אבטליון אומר חכמים הזהרו בדבריכם", ומבאר המאירי: "הזהרו לברר דברים היוצאים מפיכם עד שלא יהא המאמר סובל בשום פנים לפרשם בצד שיהא השומע נוטה מהם למינות".²

על הוראות, חוקים ופסקי דין להיות מנוסחים באופן ברור ומובן³

מלך כותב הרב אהרנברג: "... דכיון דלא ציוה דוד להרוג את אורי' אלא בכתב ולא בפה לא הי' צריך לשמוע לו... משום שבכתב אין מבינים כל כך כונת הכותב... וכן כתבו הפוסקים בענין שצריך לשמוע טענת התובע מפיו ולא מפי כתבו".⁴

בית הדין הגדול הגר"א כותב: "ומחוקק מבין רגליו אלו נשיאים שבארץ ישראל... שהוא מחויב לראות שלא יבא מכשול מידו, היינו שילמד אותם היטב ויסביר להם בכדי שלא יטעו וידריך את העם בדרך הישר".⁵

פונסיים פוסק הרא"ש: "... כי דרך החכמים לכתוב ספרי חכמות בלשון חידות משל ומליצה, אבל אם באו חכמים לתקן תקנה לדורות, על כל פנים הסברא נותנת שיכתובה בלשון מובן לכל, למען ירוץ קורא בו. כי דבר זה אינו מסור לזריזין, אלא לכל המון העם, ואם יכתבו התקנות בלשון חידות ומשל נמצאת תקנתן בטלה. ומתקני תקנות, אחרי שבאו ופירשו לכל הצורך ולואי שלא יולד ספק בדבריהם, וכל שכן שמתחלה לא יכתבו בלשון חידה ומשל, שיהיו דבריהם כחוכא ואטלולא".⁶

דיינים פוסק ערוך השלחן: "... ובפסק יכתבו דברים ברורים מה שעל בעלי הדינים לעשות".⁷

¹ משנה עם פירוש הרמב"ם, אבות ב ה.

² בית הבחירה על אבות א יא. ראה אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב יצחק שילת, אגרת השמד עמ' קט: "שאינן ראוי לאדם לדבר ולדרוש באזני העם עד שיחזור על מה שרצונו לדבר פעם ושתים ושלש וארבע, וישנן אותו היטב ואחר כך ידבר... אבל מה שיחוקק האדם בידו ויכתבהו על הספר ראוי לו שיחזור עליו אלף פעמים אלו היה זה אפשר".

³ ראה סעיפים צ שלה שדמ.

⁴ שו"ת דבר יהושע א ק. וראה כלי חמדה ריש פרשת יתרו; מרגליות היס סנהדרין מט א אות טז; שם סנהדרין פט א אות טז. וראה ספרי על דברים יז יב, שזקן ממרא נדון במיתה רק אם הוא שמע את הפסיקה באופן אישי. וראה ספרי על דברים יח יח ובפירוש צפנת פענח על התורה שם בענין חובת הציות לנביא. וראה רש"י שמות יט ט: "שרצונם לשמוע ממך. אינו דומה השומע מפי שליח לשומע מפי המלך". וראה עיון יעקב בבלי שבת נה ב ד"ה מפני מה קנסת.

⁵ ספר משלי עם ביאור הגר"א ו א.

⁶ שו"ת הרא"ש נה ט. וראה נחלת שבעה כו ו. וראה סעיף קעו.

⁷ ערוך השלחן חו"מ יט ב.

עשיית הישר בעיני אדם מחייבת פרנסים לתת הוראות ברורות ומובנות.⁸
 בנוסף לכך, ניסוח שאינו מדויק עלול לגרום למכשול. כותב ספר חסידים: "כשיש לאדם תלמידים... תפרש לו, שהרי לפי שמשא רבינו אמר יעבוד אדם עבודה זרה ואל יצטרך לבריות ולא פירש, כשאמר ע"ז עבודה שהיא זרה... ונכשל בה זרעו".⁹
 ניסוח שאינו מדויק של חוק או תקנה מאפשר לפרנסים לפעול בשרירות לב ולעבור איסורים חמורים.¹⁰

מתן הוראות ברורות ומובנות היא דרך הבורא. כותב רב ניסים גאון: "... ולפי שהלבבות והדעת מעדין ליוצרנו שאינו עושה לבריותיו אלא הדבר שהוא הגון להם והיפה והמשובח וכי אינו מתעם מדרכיו ומתורתו ואינו נותן לפניהם מכשול במצותיו ולהניחם סתומים וחתומין לפי שתורתו מכוונת לומדיה לדרך החיים ומלמדת ומורית לשביל הרשות לידע איזו מצוה שהם מצוים בה כדי לעשותה ואיזו מצוה שהן מוזהרים שלא לעשותה כדי להזהר ממנה".¹¹ כותב הרמב"ם: "כל מצוה שנתן הקב"ה למשה רבינו ניתנה לו עם פירושה, היה הקב"ה אומר לו המקרא ואחר כך אומר לו פירושו וביאורו וכל מה שכלל אותו המקרא המחוכם".¹²

זו מדת התורה. אומרת הגמרא: "כשם שראה ודאה אחת היא כך איה ודיה אחת היא", ומבאר רש"י: "... ולא נכתבה אלא כדי שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק... שלא תהא אתה קורא איה והוא קורא אותה דיה ויאמר לא זו אסרה תורה אלא איה".¹³ פסוק מפורש בתורה: "דברו אל בני ישראל לאמר זאת החיה אשר תאכלו וכו'", ומפרש רש"י: "'זאת החיה' - מלמד שהיה משה אוהז בחיה ומראה אותה לישראל זאת תאכלו וזאת לא תאכלו".¹⁴

זו מדת הנביאים. אומר המדרש: "נבואתן של או"ה 'להיות עתידים ליום הזה' ואינן יודעים אם להרוג אם ליהרג, אבל ישראל נבואתן מפורשת, 'להיות היהודים עתידים ליום הזה להנקם מאויביהם'".¹⁵

זו מדת חכמים. כותב ריה"ל: "ויש בה במשנה הרבה מליצות צחות של הלשון העברית... ואשר לקצור דבורה ויפי סדורה ונוי שמושה, ולעיונה בכל בחינות נדונה, נוסף על ברירות ההכרעה, שאינה משאירת מקום לספק או לטעות...".¹⁶

בכל מקרה של ספק לגבי חוק או תקנה יש לדקדק היטב בלשונם. פוסק הרמ"א: "בשאר דברים שהצבור מחולקים בו בענין תקנתם וחרם שלהם... לא יוכל לדון על פי אומד דעתו אלא כפי מה

⁸ ראה סעיפים מ צ.

⁹ ספר חסידים (מרג.) תתקפג. וראה ירושלמי סוטה א ח ורש"י שמואל ב טו יא.

¹⁰ ראה סעיף מו.

¹¹ תלמוד בבלי הקדמה לש"ס.

¹² הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות. וראה הקדמתו למשנה תורה. וראה בבלי מנחות כט א.

¹³ רש"י בבלי חולין סג ב ד"ה כך איה. וראה רש"י דברים יד יג.

¹⁴ רש"י ויקרא יא ב.

¹⁵ אסתר רבה ז כד. וראה בבלי יומא עג ב: "למה נקרא שמן אורים ותומים אורים שמאירין את דבריהן...".

ומפרש רש"י: "מפרשים את דבריהן".

¹⁶ כוזרי ג סז.

שנראה לו מלשון ההסכמה והתקנה"¹⁷. בעיר אחת תקנו: "כל בר ישראל או בת ישראל ששיא בת או אחות לאדם מאותם שלא יפרעו מס פה עמנו... שיפרע על אותו סך אשר יתן עמה כאילו היתה נעתקת כאדם שרוצה להעתיק מתנה בתוך שני חדשים מזמן הנשואין..."¹⁸, ופוסק הריטב"א לבני אותה עיר שהתקנה עוסקת רק בבת ובאחות הנזכרות בה ואינה נוגעת למי שהשיא את בת בתו.¹⁸

הפוסקים דנים בשאלה עד כמה יש להתחשב בכוננת מקבלי התקנה במקרה שהניסוח אינו מספיק ברור.¹⁹ כמו כן דנים הפוסקים בשאלה, כיצד לפרש תקנה, אם נדמה, כי לאור מטרת התקנה, היה ראוי לכלול בה מקרים נוספים. המהריב"ל פוסק: "דאין כח באומדנא להוסיף על התקנה מאי דלא משמע כלל מהלשון"²⁰. לעומתו פוסק הרד"ך: "כשם שהחרם חל על הדבר הנכתב והמפורש בהדיא, גם על הנוסף מאומד הדעת חל, מה שנראה לפי עניות דעת"²¹.

רק לבתי דין ולמורי הוראה יש סמכות לפרש את התורה ואת תקנות חכמים.²² בקהילות רבות הם גם היו אלו שפרשו את תקנות המדינה והעיר.²³

לפרנסי הקהילות סמכות לקבוע כללים באשר לפירוש תקנותיהם.²⁴ במקרים רבים קבעו הקהילות מראש למי הסמכות לפרש תקנות.²⁵

כדי להבטיח ניסוח ברור ומובן של חוקים והוראות, יש למנות פרנסים בעלי ידע לשוני ורגישות לשפה. כותב הריב"ש: "שהסמיכה זו, אשר נהגו בצרפת ואשכנז... שהתלמיד, אפי' הגיע להוראה, אסור לו להורות הלכה בשום מקום בעולם, אא"כ נטל רשות מרבו... שרבו מובהק,

¹⁷ שו"ע יו"ד רכח נ בהגה. וראה שו"ע חו"מ מב טו בהגה וערוך השלחן נדרים רכח לח.

¹⁸ שו"ת הריטב"א קלד. וראה שו"ת הרא"ש ג ט; שו"ת הריב"ש רמט; שו"ע יו"ד ריז מח בהגה.

¹⁹ ראה שו"ת הריב"ש תנו: "שבכל כיוצא בזה, אין הולכין אחר לשון הנדר אלא אחר הדבר והענין שבעבור נדרו או נשבעו". וראה שו"ע יו"ד ריח ו; שו"ת פנים מאירות ב קיח. וראה שלחן ערוך יו"ד רכח נ: "לשון מסופק בהסכמה בחרם, נידון כפי מה שיאמרו רוב הקהל שהיתה כוונתם בשעת החרם". וראה ערוך השלחן יו"ד הלכות נדרים רכט קנו. על משקל המנהג המקובל במקרה כזה ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח כח: "נפלאתי הרבה מאד כיון שעשו הסכמה הנוכרת איך אפשר שלא נתברר זה איך נהגו". וראה בהרחבה המשפט העברי ב עמ' 367 – 390.

²⁰ שו"ת מהריב"ל ב פ. וראה שם שיש מחלוקת ראשונים בדבר. וראה שו"ת שער אפרים סח והפוסקים הנוכרים בדבריו וכן הפוסקים הנוכרים בדברי פנים חדשות הנדפסים בשו"ע יו"ד אחרי סימן שלד (בצד לקט הקמח) ד"ה בהסכמות; שו"ת דברי מלכאל א עב.

²¹ שו"ת הרד"ך כח. וראה שו"ת צמח צדק הקדמון מד; שו"ת דבר אמת יא; שו"ת תורת חיים ג ל; שו"ת דברי מלכאל א צח. בסוגיה שלפנינו יש מקום להבחין בין תקנה שנתקבלה בחרם ובין תקנה שאין בה חרם.

²² ראה סעיף יט הערות 22 - 24.

²³ ראה סעיף כא, שהיו מקומות שבהם מרא דאתרא פירש את התקנות. וראה סעיף כה שהיו מקומות שהפרנסים פרשו את התקנות, וראה שם שהפרנסים היו יושבים בדין בעניני הציבור.

²⁴ ראה, לדוגמא, פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שפד, וכיו"ב שם תמד, שאם יש סתירה בין תקנות יש ללכת אחר התקנה האחרונה.

²⁵ ראה שו"ת הרשב"א ג תט. וראה פנקס קהל וירונה ב תרפט ושם ג שו; פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה ל"ז משנת שס"ד.

שרוב חכמתו ממנו, ורגיל בו, ידע ויכיר בו, אם ראוי ליתן לו רשות ואם הוא שומר פיו ולשונו, שלא יכשלו בני אדם בדבריו".²⁶

גם כיום יש להקפיד על ניסוחים ברורים ומובנים. יתרה מזו. כיום התרבו הפרנסים שאינם פועלים לשם שמים²⁷ ולפיכך על כל פרנס להקפיד יותר מתמיד על ניסוחים ברורים ולהסיר מעליו חשד שהוא מנסה להשתרר שלא כדין.²⁸

*

המומחים למדעי המדינה קובעים, שכדי לקיים את שלטון החוק יש לדאוג לחוקים והוראות ברורים וחד משמעיים.²⁹ המשפטן, פרופ' רובינשטיין כותב: "אין אנו דורשים קביעה בלבד של העבירה בחוק, אלא גם הגדרתה במונחים ברורים, שיאפשרו לאדם סביר לדעת איזו התנהגות מותרת ואיזו התנהגות אסורה".³⁰ בהירות החוק מכבידה על ממנהיגים רודפי שררה התנהלות שרירותית ולא שיונית.³¹

כותב גיימס מדיסון, ממעצבי החוקה והנשיא הרביעי של ארצות הברית: "הבהירות מחייבת לא רק שיהיו הרעיונות מגובשים במפורש, אלא שיבטאו במילים מפורשות ההולמות אותם ורק אותם. אבל אין לך לשון עשירה עד כדי כך שתספק מילים וביטויים לכל רעיון מורכב, או שתהיה מדויקת עד כדי כך שלא תכלול מילים רבות המורות על רעיונות שונים באורח דו משמעי".³²

עם זאת, משפטנים מודעים לקושי הקיים בניסוח חוקים ברורים המתחשבים בתנאים ובנסיבות אישיות.³³

חוקת פורטוגל קובעת כי ניסוח שאלות במשאל עם צריך להיות ברור ומדויק.³⁴ חוקת פינלנד קובעת כי על בית הנבחרים לקבוע באופן חד משמעי מתי כל חוק נכנס לתוקפו.³⁵

²⁶ שו"ת ריב"ש רעא. וראה ערוה"ש יו"ד רמב"ז - ט. דוגמא לאי הבנה שנוצרה כתוצאה מאי בהירות ראה בבלי חולין ק"א רב כהנא מתני הכי וכו'. הערת הרב נבנצל: "וסנהדרין ה' ב'".

²⁷ ראה סעיף מז.

²⁸ ראה סעיף קנ. פשיטא שכיום פרנסים אינם מפרשים את התקנות שהרי הם אינם שופטים, ראה סעיף כה.

²⁹ בכל הנוגע לפרק שלפנינו ראה The Morality of Law פרק שני.

³⁰ המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 212 - 213. הרחבת דברים על העקרון של protected expectations ראה Law's Empire עמ' 117 - 118 ועל פי המפתח. הרחבת דברים על הגדרות שאינן בהירות בפסיקה בארצות הברית ראה Constitutional Law פרק 16.9. וראה גם סעיף רלו.

³¹ ראה Constitutional Law 16.9. וראה Bureaucracy: what government agencies do and why they do it עמ' 291, שהדרך הטובה ביותר להשיג תוצאה שלטונית או חוקתית מבוקשת היא לתת הוראה בהירה ואשר ניתן בקלות לעקוב אחר ביצועה.

³² הפדרליסט פרק יד מס' 37.

³³ ראה The Morality of Law עמ' 43. וראה סעיף סא בדיון על הפשטות בחקיקה ובניהול.

³⁴ ראה ICL חוקת פורטוגל 118

³⁵ ראה ICL חוקת פינלנד 20 (3).

שד. הוראות וחוקים עקביים

ששיית הישר בעיני אדם מחייבת פרנסים להקפיד על עקביות בכל דרישותיהם.¹ הוראות וחוקים שאינם עקביים גורמים לבלבול בקרב הציבור, לזלזול בשמירת החוקים, למריבות ולמחלוקות. בעלי שררה עלולים לנצל מצב זה ולפעול בשרירות לב.²

היררכיה של החוקים

תורה³ כותב ר' שמואל הנגיד: "ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בענין מצוה שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה. אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו".⁴ מבאר הרמב"ם: "שאתה צריך לדעת שכל מה שאנו נזהרים ממנו או עושים אותו היום אין אנו עושים זאת אלא מפני צווי ה' על ידי משה, לא מפני שה' צוה בכך לנביאים שקדמוהו. דוגמא לכך: אין אנו אוכלים אבר מן החי לא מפני שה' אסר על בני נח אבר מן החי, אלא מפני שמושה אסר עלינו אבר מן החי במה שנצטווה בסיני שישאר אבר מן החי אסור. וכן אין אנו מלים בגלל שאברהם מל את עצמו ואנשי ביתו אלא מפני שה' צונו על ידי משה להמול כמו שמל אברהם עליו השלום...".⁵

בית הדין הגדול וחז"ל הגמרא אומרת: "תפלות אבות תקנום... תפלות כנגד תמידין תקנום",⁶ ומבאר המהרי"ץ חיות: "נהי דאבות תקנו מכל מקום אין תקנתם לחוב עלינו ומפני זה צריך לומר דאנשי כנסת הגדולה תקנו נגד תמידים ורק משום תקנתם אנו מצווים להתנהג כן".⁷

תנאים ואמוראים כותב הרמב"ם: "... ומשני הגמרות ומן התוספתות ומספרא וספרי (ומן התוספות) מכולם יתבאר האסור והמותר הטמא והטהור החיוב והפטור הפסול והכשר כמו שהעתיקו איש מפי איש מפי משה רבינו מסיני".⁸

רמב"ם ושו"ע פוסק ר' יהונתן אייבשיץ: "... וקיימו וקבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האומר במטבע הקצר שו"ע והגהת רמ"א, ולדעתי אין ספק כי הכל בכתב מיד ה'

¹ ראה סעיפים מ צ.

² ראה סעיף פד. וראה סעיף מו.

³ ראה סעיף לב.

⁴ תלמוד בבלי מבוא התלמוד ד"ה והגדה הוא, נדפס בש"ס וילנא בסוף מסכת ברכות.

⁵ משנה עם פירוש הרמב"ם חולין ז ו. וראה רמב"ם מלכים ח יא; רש"י בבלי בבא מציעא נד ב ד"ה ולא איבעויי מיבעיא לן; משך חכמה דברים לג ד. וראה ירושלמי מו"ק ג ה: "ולמידין דבר קודם למתן תורה", וראה בקרבן העדה שם: "בתמיהה". אמנם ראה פרופ' רקובר, "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו", דף שבועי בהוצאת אוניברסיטת בר אילן מספר 534, המפנה לבית האוצר מערכת א – ב אות ז וכן לאור שמח איסורי ביאה ג ב, העומדים על יוצאים מן הכלל.

⁶ בבלי ברכות כו ב.

⁷ חידושי המהרי"ץ חיות בבלי ברכות כו ב. וראה חידושי המהרי"ץ חיות בבלי עירובין כא ב. וראה רא"ש יומא ח כד בענין ברכה על הטבילה ביום הכפורים.

⁸ הקדמה ליד החזקה. וראה ויקרא רבה כב א: "מקרא משנה הלכות תלמוד תוספתות אגדות ואפי' מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו כלן נאמרו למשה בסיני". וראה שו"ת רבי אליהו מזרחי עו: "... כבר ידעת דברים נדחו מדברי הגאונים מפני שנראה שאין הדברים ההם מיוסדים על פי שרשי התלמוד". וראה שו"ת נובי"ת יו"ד קסא; שו"ת בנין ציון קעג; שו"ת חתם סופר או"ח ק; שו"ת משפט כהן צו ג. וראה אנציקלופדיה תלמודית ערך הלכה.

השכיל על ידם...⁹ פוסק הדברי חיים: "... אין לנו לזוז מפסק השו"ע מחמת איזה קושיא כידוע לנו גודל שפלות דורות האחרונים... ולכן לפלפל בזה נגד דעת הרמ"א הוא למותר".¹⁰ כותב הרב כלפון משה הכהן: "... ושוב ברוב הימים היה קשה מאד לפסוק הלכה מהתלמוד הבבלי והירושלמי... ולזה עמד מאור הגולה רבינו הרמב"ם ז"ל... ולהיות כי עמדו אחרי הרמב"ם ז"ל רבנים אשר אין דעתם כדעתו... על כן עמד רבינו הקדוש מרן הבית יוסף והשו"ע... ולעומת זה רבני אשכנז נטו אחרי דעת הרמ"א ז"ל...".¹¹

למנהגים שהתקבלו לאחר חתימת התלמודים, לדינא דמלכותא ולחוקי המדינה והעיר יש תוקף רק אם הם לא עומדים בניגוד לרמב"ם, לשו"ע ולהכרעות הפוסקים.¹² חוקי העיר כפופים לחוקת העיר¹³ וכן לדינא דמלכותא.¹⁴

העדר סתירות

בית הדין הגדול כותב הרב דסלר: "פשוט וברור שאף שידעו את הל"ב מדות בקבלה למשה מסיני, מכל מקום לא יכלו להשתמש בשום אופן מאופני הדרשות אלא אם כן היה להם ברור שאין טועים בו... ולא היתה להם פירכא בכל התורה כולה".¹⁵

גדולי הדור פוסק הרמ"א: "והגע עצמך, כשרוב פסולים אצלה מכח שהיא ארוסה איך נתיר הולד לקהל ולא נתירהו לכהונה משום חשש ממזרות, ויהיה הולד ממזר לזה וכשר לזה. אין בעיני כ"א חוכא ואטלולא. אלא ע"כ לומר דמאחר שהתירו הולד לקהל ואפילו לכתחילה ברוב פסולים הכשירוהו ג"כ לכהונה".¹⁶

מורי הוראה כותב החיד"א: "דרכי ההוראה, אשר איש את רעהו חיים בלעו אלמלא מוראה, ומתנאיה סדר המערכה בראיות מוצקות צודקות, ומשמירה מעולה מן הסותרות ומעיקות, ושמירת סדר דבריו המאוחר והמוקדם...".¹⁷

כדי למנוע סתירות פנימיות בין פוסקים של פוסקים שונים עשוי להתערר צורך לתקן תקנות, בעיקר בדיני ממונות. פוסק הרדב"ז: שאלת ממני על מה שנמצא כתוב במרדכי דמי שהוא מוחזק מצי למימר קים לי כפלוגי גאון... צריך אתה לדעת שצריך תנאים הרבה לטענה זו. חדא דלא ליהוי שכנגדו אתריה דמר. ותו דלא נהגו כוותיה. ותו דהוי פלוגתא דיחיד כנגד יחיד. ותו

⁹ אורים ותומים, קיצור תקפו כהן סו"ס כה אורים דף מח ב.

¹⁰ שו"ת דברי חיים יו"ד ב מה. וראה סעיף עו.

¹¹ דרכי משה פרשת משפטים. וראה שם פרשת שופטים.

¹² ראה סעיפים לב - לח. וראה מג"א שו"ע או"ח תרצ ס"ק כב: "והמנהג הבנוי על הפסיקתא או ספרי חיצונים אמרין מנהג עוקר הלכה דודאי כך קבלו אבותינו איש מפי איש". על מנהגים המבוססים על הקבלה ראה שו"ת הרא"ם מזרחי א. וראה משנה ברורה שו"ע או"ח כה ס"ק מב ושע"ת שם. וראה שו"ת יביע אומר ב אבה"ע ז, בענין תוקף צוואת ר"י החסיד.

¹³ ראה סעיף ה.

¹⁴ ראה סעיף לג.

¹⁵ ראה מכתב מאליהו ד עמ' 353.

¹⁶ שו"ת הרמ"א סט. וראה בבלי פסחים י א, "שני שבילין אחד טמא ואחד טהור" ובתלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה על פסחים בבירור הלכה שם. וראה מפנינו הרב עמ' קסד, ואכמ"ל.

¹⁷ מדבר קדמות מערכת ח יז החכמה הו'. וראה אי"ת מפתח ערך מדות שהתורה נדרשת בהן.

דהוי פלוגתא בשוים ותו דשניהם מפורסמים שנמצאו חיבוריהם ונתפשטו דבריהם ברוב ישראל שאם לא תאמר כן לא יפסק דין מעולם שכל הדברים יש בהם חלוקים ומחלוקות וכל א' יאמר קים לי כפלוני ולא מצי לאפוקי מיניה וירבה הגזל והחמס...¹⁸

פרנסים בפאדוואה החליטו: "בהיות כי רבו כמו רבו הפרטי בקהלינו הקדוש אשר כמו כן חטאו ועברו רבים עליהן בבלי דעת... בסיבת מרחק הזמן ביניהן נמשך דלא כראי זה ראי זה וקצתן נראות סותרות זו את זו ותפול בהן מחלוקות... לכן יושם פרטי מצד הפרנסים הנ"ל לבחור בארבעה אנשים... ויהיה להם כח לבטל כל פרטי אשר יראה בעיניהם".¹⁹ במערהין החליטו: "יען כי הרבה תקנות סותרים זה את זה, ולא ראי זה כראי זה, צד השוה שבהם כולם נתייסדו על אדני פז לטובת כלל המדינה, אך שלא יהי ככתבים המכחישים זה את זה... אזי יבחר מכל גליל שלשה אנשים בעלי חכמה ותבונה... להוסיף ולגרוע כפי תואר הענין לפי הנראה וצורך שעה".²⁰

ראוי שיהא תיאום מירבי בין התקנות שבקהילות השונות. כותב מהר"ם אלשקר: "רשאין הנחתומים לעשות רגיעה ביניהם... מכל מקום לתקוני כי האי גוונא לעצמן לאו כל מיניהו וכל שכן דאפילו אי הוה מצו לתקוני כי האי גוונא ולאפקועי קדושי תורה לא מצו לאפקועי אלא ממון דידהו בלחוד. אבל ממון שאר הקהלות לא מצו לאפקועי וכי קא מקדש לה חד מיניהו על כרחין דהוו קדושי קדושין ובעיא גט ואלו אין קדושיהן קדושין ויוצאה בלא גט. אם כן מה הועילו בתקנתן אדרבה דאתי לידי קלקול והוו להו מילי דרבנן ותיקונייהו כחוכא ואטלולא".²¹ כמו כן, ראוי שיהא תיאום בין מנהגי הקהילות השונות. כותב ערוך השלחן: "... אלא מפני שמקצת מישראל היו עושין השברים ומקצת היו עושין התרועה ומקצת היו עושין שניהם ביחד ולא נאה במצוה קבועה לדורות שאלו יעשו כך ואלו יעשו כך ולכן תיקן ר' אבהו שכל ישראל יעשו מנהג אחד בשוה".²²

עקביות החוקים לאורך זמן

אין משנים חוקים אם אין צורך גדול בדבר.²³ פוסק הרמב"ם: "בית דין שישבו כל יום שלשים ולא באו עדים והשכימו בנשף ועברו את החדש... ואחר ארבעה או חמשה ימים באו עדים רחוקים והעידו שראו את החדש בזמנו שהוא ליל שלשים... מאיימין עליהם... ומשתדלין בית דין שלא יקדשו חדש זה הואיל ויצא שמו מעובר".²⁴

¹⁸ שו"ת רדב"ז ב תתכה. וראה פסקים וכתבים ט שו"ת חושן משפט הקדמה עמ' 11.

¹⁹ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קעה, החלטה משנת שמי"ה לפ"ק. וראה שם החלטה כ. פרטי = החלטה.

²⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד בודשפיץ ת"פ לפ"ק תקפח (כ).

²¹ שו"ת מהר"ם אלשקר מח.

²² ערוך השלחן או"ח תקצ ס"ק ד.

²³ ראה סעיפים ס סא עג עה.

²⁴ רמב"ם קידוש החדש ג טו – טז. וראה לחם משנה שם, שמשתדלים למנוע זילותא דבי דינא.

רציפות שלטונית

פוסק המשא מלך: "... מתשובה זאת נראה בהדיא שאם היה לו טענה ברורה שפטרוהו ז' טובי העיר שוב אין לערער עליהם ואשר יקומו מאחריהם אפילו אחר מות הראשונים אין עליהם לערער...".²⁵ כותבים כשרי פוזנא: "כמה קולומסים נשתברו כמה דיו נשפכו... לחזק הענין... שלא למנות לפרנס דקהלתינו את הרבני הנגיד מ"ו טודרס... ומשונה שנה זו שהאלופים הכשירים דהאי שתא עשו שלא כדין ובחרו ומינהו לר' טודרס הנ"ל לפרנס על שנה זו... היאומן כי יסופר, מעשה הקהל אין צריך קנין ובפרט דבר הנאמר ונעשה באסיפה מלא...".²⁶

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לעקביות החוקים וההוראות.²⁷

*

כותב גיימס מדיסון ממעצבי החוקה האמריקאית, ומי שהיה הנשיא הרביעי של ארצות הברית: "לא תצמח תועלת הרבה לעם... אם יהיו ספרי החוקים כרסתניים עד כדי כך שאי אפשר לקרוא אותם, או מבולבלים עד שאי אפשר להבינם; אם יבוטלו או יתוקנו בטרם יוחקו, או אם יחולו בהם שינויים בלתי פוסקים עד כדי כך ששום איש היודע מה הוא החוק היום לא יוכל לנחש מה יהיה מחר. החוק מעצם הגדרתו הוא כלל של פעולה; אבל איך ייתכן שיהיה כלל חוק שהוא כמעט בלתי מוכר, ועוד יותר מזה בלתי קבוע?"²⁸

מטעם זה יש להקפיד על אחידות שיפוטית בתוך המדינה.²⁹ דרישה נובעת מעקרונ שלטון החוק.³⁰

במדינות רבות קובעת החוקה עצמה שהיא החוק העליון במדינה.³¹ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה פירוש כל החוקים צריך להעשות בהרמוניה עם החוקה.³² בחוקות רבות מודגש כי כל הרשויות כפופות לחוקה ולחוק.³³ אחדות קובעות כי החוק מהווה את הבסיס של כל פעילויות המדינה והוא גם מגביל אותן.³⁴ באחרות כלולה הדרישה להקפיד על עקביות החוק, בעיקר בכל הנוגע לתחיקה של הרשויות המקומיות.³⁵

²⁵ משא מלך, החלק החמישי השער הראשון המשפט ה-ו'. וראה שו"ת הלכה למשה חו"מ ק"ז.

²⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רכג החלטה משנת תקכ"ג לפ"ק. וראה פנקס קהילת רומא החלטות 91 760.

²⁷ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 79: "לא יותן חוק הנוגד, משום בחינה שהיא, את דברי החוקה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

²⁸ הפדרליסט פרק כא מס' 62.

²⁹ הפדרליסט פרק י מס' 22.

³⁰ ראה The Morality of Law עמ' 65 – 70.

³¹ ראה ICL חוקת פולין 8 (1); חוקת הונגריה 77 (1) וחוקת פאראגוואי 137.

³² ראה ICL חוקת סלובקיה 152 (4).

³³ ראה ICL חוקת שוודיה 1 1 (3); חוקת פינלד 92 (1); חוקת צ'כיה סעיף 1.

³⁴ ראה ICL חוקת שוויצריה 5 (1).

³⁵ ראה ICL חוקת אוסטרליה 109; חוקת ארגנטינה 124 (1); חוקת שוויצריה 49 (1).

שה. דרישות הוגנות

המצוה לעשות את הישר בעיני אדם מחייבת את הפרנסים להציב אך ורק דרישות הוגנות.¹
פרנס המציג דרישות שאינן הוגנות עלול לעבור על איסורים חמורים.²

הצבת דרישות הוגנות מחייבת התנהלות על פי הכללים הבאים

הוראות וחוקים בני ביצוע

מלך כותב המאירי: "וכל מי שלוחץ ודוחק בכך מי שאין ספק בידו לעשות הרי זה רשע ובכלל פרנס המטיל אימה שלא לשם שמים".³

בית הדין הגדול כותב המשך חכמה: "אין בכח... בית דין הגדול של ישראל להתנגד אל טבע האדם וחמימותו".⁴

פרנסים פוסק מהר"ח אור זרוע: "שלא יועיל מה שגוזרין על האדם לעשות ולתת מה שאין בידו. והא דאמר... אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן יכולין רוב הציבור לעמוד בה... י"ל דהיא לא מיירי להוציא ממון מיד אדם... ועוד דהכא בעובדא דקמן אין שום אדם יוכל לעמוד שיתן מה שאין לו".⁵

זו דרך הבורא. כותב רס"ג: "ושהוא הבורא... צדיק, לא הטיל על עבדיו דבר אשר לא יוכלו שאתו".⁶ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "והיצר הרע של כל א' בפרט לא הוטבע בו יותר מכוח רק כפי מה שיוכל להתגבר עליו".⁷

זו מדת התורה. כותב רבינו בחיי: "... שאין האדם נתבע אלא כפי יכולתו והשגתו השכלית והבחנתו וכוחו ועשרו".⁸ כותב ספר החינוך: "... ואיך תבוא מניעה בתורה במה שאי אפשר לו לאדם לעמוד עליו?"⁹ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "... דלכן לא נאמר אנכי וגוי בלשון צווי,

¹ ראה סעיפים מ צ.

² ראה סעיף מו.

³ בית הבחירה למאירי מסכת בבא בתרא דף ח עמוד ב. המאירי אמנם דן בגבאי צדקה, דון מיה ואוקי באתרא. וראה סעיף פד.

⁴ אור שמח רוצח ושמירת נפש ב ד. וראה הנבחר באמונות ובדעות ד ג: "שאין החכם מחייב למי שהוא, מה שאין ביכולתו ולא מה שיקצר כוחו לעשותו". וראה סעיף שז, שאין גוזרים גזירה שהציבור אינו יכול לעמוד בה. לפנינו הדיון במקרה שהציבור יכול לעמוד בגזירה אך יחידים אינם יכולים לעמוד בה.

⁵ שו"ת מהר"ח אור זרוע רכב.

⁶ תורת חיים בראשית הקדמת רב סעדיה גאון לתרגומו לתורה. וראה רע"ב אבות ג טז שזאת כונת המשנה באמרה: "הדין דין אמת". וראה רש"י בבלי שבת פח ב ד"ה דסגינן בשלימותא, וראה משך חכמה דברים כז ט.

⁷ פרי צדיק שמות סוף פרשת פרה.

⁸ תורת חובות הלבבות שער היחוד י. וראה משך חכמה בראשית ט ז: "ולא עמסה על הישראלי מה שאין ביכולת הגוף לקבל... לא יתכן לעצור בעד הרוח בעת חשקו באשה יפת תואר והתירה התורה יפת תואר אשת איש". הערת הרב נבנצל: "למה בשבוי לא יתכן ובישראלית יתכן?" וראה סעיף קעו.

⁹ ספר החינוך תטז. וראה ספר החינוך שפז. וראה ספר החינוך תיח, וצ"ע. וראה מורה נבוכים ג מו בענין בשר תאוה; פירוש הרמב"ן על התורה דברים יד א, בענין בכיה על המת; שו"ת הרדב"ז ב תשעב.

שאי אפשר לצוות על הידיעה דאנכי שלא ישכח, שצווי הוא רק מה שביד האדם לקיימו".¹⁰ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "בכל התורה כולה לא נזכר בפירוש עוון דהוצאת זרע לבטלה... כי לא היה אפשר לכתוב האיסור בפירוש מאחר שהשיי יסד בטבע העולם שיארע זה גם כן לאדם באונס".¹¹ פוסק ערוך השלחן: "יש מי שכתב בשם חכמי הטבע דהמסתכל בזכוכית המגדלת שקורין ספאקטיוו"א יראה בחומץ מלא תולעים... אמנם האמת הוא דלא אסרה תורה במה שאין העין שולטת בו דלא ניתנה תורה למלאכים".¹² התורה מצוה לעקור עבודה זרה רק בארץ ישראל, וכותב החזו"א: "שאי אפשר להזהיר בכל העולם".¹³

זו מדת חכמים. כותב ספר הברית: "מעולם לא העמיסו עלינו חז"ל יותר מכוחנו".¹⁴

כל המצוות הן בנות ביצוע, ועל בסיס הנחה זו יש לפרש ולהבין את התורה כולה.¹⁵ פוסק הרמב"ם בהלכות תמידים ומוספים: "ולא שוחטין קרבן אחר תמיד של בין הערבים חוץ מקרבן פסח לבדו, שאי אפשר שיקריבו כל ישראל פסחיהן בשתי שעות".¹⁶ הרמב"ם פוסק בהלכות עבודת יום הכפורים: "... ולפיכך היו מן הדין שיוליך המחתה בשמאלו וכף הקטורת בימינו, אבל מפני כובד המחתה ועוד שהיא חמה, אינו יכול לסובלה בשמאלו עד הארון לפיכך נוטל המחתה בימינו וכף הקטורת בשמאלו...".¹⁷

הוא הדין לגבי תקנות העיר.¹⁸ הרב סולובייצ'יק פוסק, שאם נתקבלה תקנה שלא למכור סחורה ביותר ממחיר מסוים ולאחר מכן עלה מחיר הסחורה באופן שהמוכרים אינם מרויחים עוד מאומה - בטלה התקנה.¹⁹

פגיעה באנוס אסורה לא זו בלבד שאסור להעניש אנוס,²⁰ אלא שגם אין לפגוע באנוס בשום צורה אחרת. אדם השוהה בעיר בעל כרחו בשל מחלה או כל סיבה מוצדקת אחרת אינו

¹⁰ צדקת הצדיק רלב. וראה ספר הזכרונות לר' צדוק הכהן מלובלין דף כו א: "אי אפשר לומר שיהי זה אזהרה תמידית... שלא ישכח אפילו רגע אחד מאמיתת השי"ת דא"כ לא שבקת חיי...". וראה צדקת הצדיק רלד: "על מחשבות בטילות לא נמצא שום איסור מפורש... כי זה אינו ביד האדם ובבחירתו כלל".

¹¹ צדקת הצדיק קכא. וראה סעיף שב הערה 40.

¹² ערוך השלחן יו"ד פד לו. וראה אנציקלופדיה תלמודית מפתח, ערך לא נתנה תורה למלאכי השרת.

¹³ חזו"א שביעית כד א, וראה רמב"ם עבודה זרה י ו; ספר החינוך מצוה תל.

¹⁴ ספר הברית חלק שני מאמר יב פרק ב. וראה ריטב"א על תענית יז א: "... שאילו היה הבית קיים היה נוהג איסור יין ביום ובלילה ובמשמרה שלו ביום, אבל עכשיו שחרב הבית ואין עבודה אין לנו לאסרו מפני חשש שמארה יבנה המקדש שזו גזירה שאי אפשר לעמוד בה...".

¹⁵ ראה בבלי יומא מז א; בבלי קידושין טז א; בבלי בכורות יז ב; העמק דבר דברים י יב. וראה הגהות וחינושי תו"ט על הטור אבהע"ז ד: "... דרבנן קאמרי, הואיל וא"א – התורה האמינתו, והוי מן הדין, כמו יוספרה לה – לעצמה".

¹⁶ רמב"ם תמידין ומוספין א ג

¹⁷ רמב"ם עבודת יום הכפורים ד א.

¹⁸ ראה שו"ת מהרי"ח או"ז רכב. וראה חזו"א חו"מ ב"ב ד יד - טו. וראה חזו"א שם שם ד טו: "... ומחרימין שיהא כל אחד אומר דעתו לשם שמים ולתקנת העיר... אם יש יחידים שאינם רוצים לקבל חרם מפני חרדת עונש ואינם בוטחים בנפשם שלא ליכשל בנגיעה, חייבים הרוב לפוטרים מקבלת חרם". וצ"ע שלא מצאנו סברה זו אצל הפוסקים הקדמונים, למרות שהטלת חרם היתה בזמנם דבר שגרתי ומקובל.

¹⁹ ראה נפש הרב עמי רסז.

²⁰ ראה סעיף שמה.

חייב בתשלום מסי העיר.²¹ מי שנאלץ לעזוב את העיר בעל כרחו אינו מאבד את חזקת הישוב שלו.²²

פגיעה באחד בשל מעשה או מחדל של זולתו אסורה²³

מלך פוסק הרמב"ם: " ... גבאי המלך ... מס שעל כל איש ואיש אינו גובה אלא מן האדם עצמו".²⁴

פרנסים המהר"ם מרוטנבורג מצטט תקנה שהתקבלה בקהילות שו"ם: "ומי שיש לו ספרי' המופקדי' אצלו לא יהו הקהל רשאי למשכנו עבור שום מס מה שחייב בעל הספרים".²⁵

בזבלדובה תקנו: "גזרנו על כל הקהלות דארצות ועל כל אלופים ראשים ועל כל אדם בעונשים ובקנסות גדולות, שלא לעקל ולתפוס משל איזה יחיד או רבים מתושבי הקהילה או הגליל בשביל איזה חוב יחיד או רבים... ולא יהא אחד נתפס בשביל חברו".²⁶

חיקה רטרואקטיבית אינה תקפה²⁷

בית הדין הגדול

- פירושים מפרש רש"י: "וכי אתי בית דין ומחדש הלכה מי מחייב האי דאכל קודם שנתחדשה הלכה, והא האידנא לאו שב מידיעתו הוא".²⁸
- גזירות ותקנות²⁹ הגמרא אומרת: "דתניא במגילת תענית כל איניש שייתי עלוהי מקדמא דנא יאסר. כיצד? אם נדרו קודם לגזרתנו יבטיל נדרו את גזרתנו. ואם גזרתנו קודמת לנדרו תבטל גזרתנו את נדרו".³⁰

²¹ שו"ת מהרי"ו קו. וראה שו"ע חו"מ קסג ב; משא מלך החלק הראשון השער הראשון המשפט הג'. וראה שם שם המשפט הבי' בענין מי שנמצא בעיר מחמת שהוא מפחד לחזור לעירו. וראה סעיף רלא.

²² ראה שו"ת מהרש"ם חו"מ רנג. חזקת הישוב שם לא היתה דומה לחזקת הישוב באשכנז, ואכמ"ל. על יושר בענישה ראה סעיף שמו.

²³ רמב"ם גזילה ואבידה ה יד. וראה סעיף שכד.

²⁴ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב.

²⁵ מגנזי בית הספרים, מפנקס זבלדובה עמ' 311.

²⁶ ראה שו"ת הריב"ש תעז, שזה מנהג בלתי ישר. וראה בבלי יבמות פז ב, שאחות אשה אינה מתיבמת למי שאשתו מתה לאחר שאחותה נפלה ליבוס, שנאמר "דרכיה דרכי נעם". וראה שו"ת חכם צבי א מו בענין מראות נשים: "דאם איתא דמראה לבן או ירוק כשנתייבש טמאה אין כאן דרכי נועם שהרי אתה מתירה במראות הללו לשמש את ביתה וזו הולכת ומשמשת ומתעברת ואחר כך תמצא אודם בקצות הכתמים הטהורים והרי שמשו נדה והולידו בן הנדה ואין זה דרכי נועם". וראה המשפט העברי עמ' 625 - 629. על ענישה למפרע בחוק הפלילי ראה סעיף שלב.

²⁷ רש"י בבלי יומא פ א ד"ה והתניא. וראה צפנת פענח למסכתות הוריות, עדויות וכו', הוריות ב א ד"ה הורו בית דין וכו'; צפנת פענח שם ירושלמי הוריות א ב ד"ה שם עיין יבמות צב א וכו'. וראה קהלות יעקב הוריות ה.

²⁸ ראה גליוני הש"ס בבא קמא ח א: "דענין דרבנן הוא די בשעתו".

²⁹ בבלי תענית יב א. וראה פירושי הראשונים שם, ואכמ"ל.

הריב"ש פוסק, שכאשר גזרו בימי דוד על היחוד לא גזרו על הפלגשים שנלקחו קודם הגזירה.³¹

פרנסים בליטא החליטו: "מי שמשיא בתו לאיש ומכניס לה נדן ואחר כך נעשה בורח תוך חצי שנה אחר הנשואין... מחויב החתן להחזיר וליתן לחלוקת בעלי חוב חצי הנדן... ואותם שהשיאו בנותיהן קודם שנעשה תיקון זה אינם בכלל התקנה".³² בקהילה הפורטוגזית בתוניס התקבלה החלטה לאסור לבישת בגדי פאר, וכתוב בסיומה: "... כל מי שהחל בעשיית אחד המלבושים הנ"ל לפני היום הנוכחי יכול להשלים אותו. מהיום ולהבא אין להתחיל דבר".³³ בונציה החליטו שאין תוקף לסמיכה לרבנות אם טובי העיר לא יאשרו אותה, ויחד עם זאת סוכם שהחלטה אינה נוגעת לאלו שהוסמכו קודם לכן.³⁴ היו מקומות שבהם קובעת תקנה בפירוש שהיא אינה חלה למפרע.³⁵

אין תוקף לתקנה הפוגעת בזכויות למפרע. ר' יהודה בן הרא"ש פוסק בנוגע לתקנה הפוגעת באלמנות: "ועוד אני אומר, שאפילו אם היה בידם לעקור, אינה מועלת תקנתם רק למי שישא מכאן ואילך, כי הנשואין יעשו על התקנה שהנהיגו מכאן ואילך, אבל אינם יכולים לעקור זכות שיש לנשים היום בנכסי בעליהן".³⁶ פוסק מהר"ש מנוישטט: "... היכא שעושין הקהל תקנה על מכירת הבשר, מה ששחטו הקצבים קודם התקנה יכולים למכור לפי רצונם...".³⁷ רבי יהודה עייאש פוסק: "שאם תקנו הצבור שיהיה כשר סופר כשני עדים, שתקנתם לא תועיל אלא בעסקים חדשים שנעשו מהתקנה ואילך, אבל מה שנעשו מקודם, אפי' לא עמדו לדין בעלי אותו העסק עד אחר תיקון התקנה, אין להכשיר בהם עדו' עד אחד".³⁸ המשיב כהלכה פוסק בענין מי שהשכיר דירה לנכרי: "כי לפי דעתך, אין ביכולת אנשי העיר למחות בו. אחרי אשר כבר עשה בהתר הדבר - אין רשות בידם לעשות תקנה להפקיע כוחו".³⁹

על אף שאין לפגוע במישרים במי שפעל לפני שחוק או תקנה התקבלו הרי שאין מניעה לקבל חוק או תקנה שגורמים לפגיעה עקיפה באזרחים או בתושבים. פוסק שלחן ערוך: "... נשבע שלא יעשה יין למכור, והיה לו יין עשוי מקודם, אסור למכרו", ומעיר הרמ"א: "וכל שכן קהל שעשו תקנה כיוצא בזה, שאסורין למכור אפילו מה שהיה להם קודם לכן".⁴⁰

³¹ ראה שו"ת הריב"ש שצה.

³² פנקס מדינת ליטא ועד תי"ב לפ"ק תפט.

³³ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס עמ' 38.

³⁴ מדבר תהפוכות עמ' 40 תקנה משנת שע"ד.

³⁵ ראה תקנות אלג'יר המובאות בתשב"ץ ב רצב תקון יא. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תי"ב לפ"ק תפט.

³⁶ שו"ת זכרון יהודה עח. וראה הפלאה על כתובות ג א ד"ה כל דמקדש; קרן אורה יבמות צ ב ד"ה כל: "היכן מצינו הפקר כזה לחול למפרע?". וראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב יט. וראה כעת הרב אוריאל לביא, "הפקעת קידושין אינה מענה לסרבנות גט", תחומין כט עמ' 252 – 255. וראה סעיף פ.

³⁷ הלכות ומנהגי מהר"ש תקכו.

³⁸ שו"ת בית יהודה חו"מ א. וראה הגהות כסף הקדשים על שו"ע חו"מ רלא סעיף ב בסוף.

³⁹ שו"ת משיב כהלכה חו"מ ט. וראה שו"ת הריב"ש רמט.

⁴⁰ שו"ע יו"ד ריח ב. וראה שו"ת מהריט"ץ א קט, שאם יש צורך לקבל תקנה, והפרנסים חוששים שהתקנה לא תבוצע אם היא לא תחול למפרע, רשאים הפרנסים להחילה גם למפרע. מסתבר, שבמקרה כזה עליהם לקבל הסכמה של אדם חשוב לתקנתם, ראה סעיף קכט, ואכמ"ל.

כל ההוראות הנוגעות להגינות בצוים ובחוקים תקפות גם כיום.

שנינו במשנה ערוכה: "... שאין אליהו בא... לא לרחק ולא לקרב אלא לעשות שלום בעולם",⁴¹ ופוסק האגרות משה: "... ולכן לא יגלה אליהו. ואף שהוא יודע בברור מי הוא הממזר והעבד ויו"ח... צריך לומר דכיון דידיעתו הוא מידיעת נבואה אינו כלום לשנות הדין שנעשה לפי ידיעת בני אדם... ולכן כיון שעד עתה הי' היתר גמור להתחתן במשפחה זו ובהיתר נתחתנו בעוד משפחות מחמת שפסולי קהל מותרין בתערובות הי' היתר גמור גם כלפי שמיא לא יוכל אליהו בנבואתו לפוסלם".⁴²

*

על פי עקרונות שלטון החוק אין לחוקק חוקים שאינם ניתנים לביצוע.⁴³ פרופ' רולס כותב שעל הרשות המחוקקת לשקול תמיד בכובד ראש האם חוקים עומדים במבחן זה.⁴⁴ חקיקה רטרואקטיבית עומדת בניגוד לעקרון שלטון החוק⁴⁵ מאחר והיא שרירותית,⁴⁶ גורמת לחוסר יציבות⁴⁷ ועשויה להיות מנוצלת על ידי פרנסים, שאינם פועלים לשם שמים, כדי לפגוע בקבוצות או ביחידים.⁴⁸ באופן מיוחד ראוי להקפיד על כך בתחום הפלילי.⁴⁹ עם זאת, לעיתים אין מנוס מלקבל החלטות שהן למעשה חקיקה רטרואקטיבית.⁵⁰ מדינות אחדות קובעות בחוקה שאין לחוקק חוק הפוגע בהתחייבות חוזית.⁵¹ באחרות קיימת הוראה יוטל מסוי רטרואקטיבי.⁵² לעומתן קיימות מדינות המתירות לקבל החלטות מעין אלה בתנאים מיוחדים.⁵³

⁴¹ משנה עדויות ח ז. וראה רמב"ם מלכים יב ג.

⁴² שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד ט ס"ק ד.

⁴³ ראה The Morality of Law עמ' 70 – 79. וראה EB (2008), law, philosophy of, Historical survey of legal theories, The Renaissance period to the 18th century, Judicial supremacy A Theory of Justice פרק 38.

⁴⁴ ראה המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 214 – 215 וכן The Morality of Law עמ' 51 – 62. וראה ⁴⁵ 11.9 Constitutional Law (a). ראוי לציין, כי לפי חוקת ארצות הברית סעיף ב 1 אי אפשר לבחור לנשיא את מי שאינו יליד ארצות הברית, ומעצבי החוקה הוציאו מן הכלל את מי שנולד מחוץ לארצות הברית לפני אישור החוקה.

⁴⁶ על הגדרת שרירותית ראה סעיף מו.

⁴⁷ על חשיבות היציבות ראה סעיף ס.

⁴⁸ ראה A Theory of Justice עמ' 238, וראה 11.9 Constitutional Law (a).

⁴⁹ ראה למשל חוק העונשין 3 א: "חיקוק היוצר עבירה לא יחול על מעשה שנעשה לפני יום פרסומו כדין או יום תחילתו, לפי המאוחר". וראה סעיף שלב.

⁵⁰ ראה The Morality of Law הנוכח בהערה 45, שלעיתים יש הצדקה מוסרית לתקן חוק כזה.

⁵¹ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה א 10 א.

⁵² ראה ICL חוקת רומניה 15 (2); חוקת פאראגוואי 14; חוקת דרום קוריאה 13 (2); חוקת יון 78 (2).

⁵³ ראה ICL חוקת שבדיה 10 2 (2).

שו. פרסום חוקים והחלטות

מלך כותב האבודרהם: "כתב רבי סעדיה מה שצונו הבורא יתברך לתקוע בשופר בר"ה... וכן עושין המלכים, מזהירין את העולם תחלה בגזירותם וכל העובר אחר האזהרה אין שומעין לו טענה".¹ הרמב"ם פוסק שיש תוקף של דינא דמלכותא דינא רק לחוק הידוע לכל.²

בית הדין הגדול פוסק מפורש בתהילים: "... יהודה מחקקי", ומבאר רש"י: "... מחוקק ל' שררה שמחוקק ושולח ספרים ומצוה כמו 'לא יסוד שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו'".³ הרמב"ם פוסק שמצוה לפרסם את מועד קידוש החדש ועיבור השנה,⁴ אולם פשיטא שעל בית דין הגדול לפרסם כל מצוה וכל איסור שהתחדשו.⁵

פרנסים המהר"ם מרוטנבורג מצטט תקנה קדומה: "והפרנס אין לעשות בחשאי או להתיר חרם בלא דעת כל הקהל ולא הרב ברבנותו לא ישים חרם על שום אדם ולא יתיר חרם הקהל כ"א במעמד כולם".⁶

בתי הדין כותב הרמב"ם: "שנצטוונו למנות דיינים... ויצונו על הטוב ויזהירו מן הרע".⁷ פוסק המעיל צדקה: "... נ"ל דאין לחוש כלל בהוראה שלא נתפשט לאיסור מן הבי"ד כי אם בפטפט דברים בעלמא שלא הכריזו או פרסמו הוראתן כמ"ש בע"כ נפק שיפורא וכו' וזה אינו נכנס כלל בגדר דלא תסור...".⁸

מורי הוראה פוסק המנחת יצחק: "בודאי יש לפרסם האיסור הברורי".⁹

בשל הטעמים הבאים יש לפרסם חוקים והחלטות חדשים

- פוסק הרב מונסוניגו: "... טעמא דצריך הכרזה היא כדי שיתפרסם הדבר כדי שלא יכשל שום אדם בשוגג".¹⁰

¹ אבודרהם השלם סדר תקיעות. וראה דברי הימים ב ל ו: "וילכו הרצים באגרות מיד המלך ושריו בכל ישראל ויהודה וכמצות המלך לאמר...". וראה ויקר"ר ו ב.

² ראה רמב"ם גזילה ואבדה ה יד.

³ רש"י תהילים ס ט.

⁴ ראה רמב"ם קידוש החדש ב ח ושם ד יז. וראה בבלי סנהדרין מא ב, שבירושלים נהגו לפרסם את קידוש החדש באמצעות שופר. וראה רש"י בבלי כתובות כה א ד"ה נשיאות כפים ראה, שבת דין הגדול היו שולחים שלוחים לבתי הדין הקבועים בחו"ל בענין קידוש החדש. וראה רש"י בבלי סנהדרין ע ב ד"ה אכל בעיבור החדש, שהיו עושים סעודה כדי לפרסם את עיבור החדש.

⁵ ראה סעיף רלט. וראה רש"י בבלי ברכות נז א ד"ה ראש ישיבה: "שמכריז ומצוה לרבים". וראה המיוחס לרש"י עין יעקב הוריות יג ב ד"ה נשנית משנה זאת: "... שהנשיא הוא היה בעל הדרשה ומלמד תורה רבים...". וראה שו"ת הרשב"א ג תיא: "והנשיא כופה ונותן רשות לדון ולהכריז". וראה בבלי הוריות ג ב, שטעות בפסיקה של בית הדין הגדול נודעת לציבור רק כאשר עליו לממן פר העלם דבר של ציבור. ושמה הנשיא מלמד תורה ומודיע הלכות רק לבתי דין של כ"ג או לבתי דין קבועים בחו"ל, וראה רמב"ם שגגות יד ה.

⁶ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב. וראה א"ת נספח לערך חרם דרבינו גרשום, טור תשסט. על פרסום תקנות וגזירות חדשות ראה סעיפים שז שי.

⁷ רמב"ם ספר המצוות מצות עשה קעו. וראה סעיף רלט.

⁸ שו"ת מעיל צדקה נ.

⁹ שו"ת מנחת יצחק ח קכד. על כרוז של בי"ד ראה רמב"ם סנהדרין יג א. על הצורך לפרסם התרים ראה סעיף צא.

¹⁰ שו"ת דבר אמת יא.

- פוסק הרב מונסוניגו: "... וגם בשביל שיקבלו עליהם הציבור".¹¹
- "אין עונשין אלא אם כן מזהירין".¹²
- אי פרסום חוקים ותקנות פוגע בעקרונן השוויון,¹³ שכן בהעדר פרסום שומר על חוק רק אזרח שנודע לו על קיומו.

עשיית הישר בעיני אדם מחייבת פרנסים להקפיד על פרסום חוקים והחלטות.¹⁴ פרנס הבא אל אזרחים בדרישות מבלי לפרסמן תחילה נדון כמי שמשתרר על הציבור.¹⁵

זו מדת התורה. אומר המדרש: "אמר ר' אלעזר אע"פ שנתנה תורה סייג לישראל מסיני, לא נענשו עליה עד שנשנית באוהל מועד. משל לדיאטגמא כתובה ומחתמת ונכנסה למדינה, אין בני המדינה נענשים עליה עד שתפרש להם בדימוסיה של מדינה".¹⁶ כותב הרמב"ן: "כי ביאור התורה ותשלום המצות צריך להיות במעמד כל ישראל כאשר היה במתן התורה".¹⁷

פסוק מפורש בספר שמואל: "וידבר שמואל אל העם את משפט המלוכה ויכתב בספר וינח לפני ה'".¹⁸

כותב הרמב"ם: "וכן היה הדבר תמיד עד רבינו הקדוש והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינים וכל הביאורים והפירושים... וחיבר מהכל ספר המשנה, ושנונו לחכמים ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כלם ורצו בכל מקום כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל".¹⁹

האמוראים פרסמו הלכות מחודשות בדרשותיהם.²⁰

על פרסום תקנות הקהילה בתקופת הגאונים כותב ספר השטרות: "הכתב השלישי הוא כתב תקנתא, והיא בעת שהסכימו... לעשות תקנה בעיר... כותבים כתב תקנה באלו התנאים התקנה לדעת אחת וחותרמין באותה כתב תקנתא, ואם הסכימו להחרים בכתב כל הפורץ באותה תקנה

¹¹ שו"ת דבר אמת יא. וראה חוקת עולם ב עמ' 546. על פרסום מנויים ראה סעיף קיב. וראה רמב"ם כלי המקדש י ג: "זה שאתה מוצא בדבר נביאים שהכהנים היו חוגרים אפוד בד... אפוד זה היו חוגרים אותו בני הנביאים ומי שראוי שתשרה עליו רוח הקדש להודיע כי הגיע זה למעלת כהן גדול שמדבר על פי האפוד והחושן ברוח הקדש". וראה סעיף יב, שאין מצוה להשמע לנביא בטרם קובע בית דין הגדול שהוא נביא. וראה משנה מדות ה ד: "וכהן שנמצא בו פסול לובש שחורים ומתעטף שחורים...".

¹² ראה שו"ת רדב"ז ד קלט (אלף ריא). וראה סעיף שדמ.

¹³ ראה סעיף צג.

¹⁴ ראה סעיפים מ צ.

¹⁵ ראה סעיף מו.

¹⁶ ויקר"ר א י. דיאטגמא = פקודה מטעם השלטון. דימוסיה = בפומבי. וראה בבלי עירובין נד א: "כיצד סדר משנה וגו'".

¹⁷ פירוש הרמב"ן על התורה דברים א א.

¹⁸ שמואל א י כה.

¹⁹ רמב"ם משנה תורה, הקדמה.

²⁰ ראה בבלי מנחות מ א. וראה משנה ברורה על סימן שכח ס"ק ו. וראה הרב ד"ר יחיאל מיכל קוסובסקי, "המתורגמן בדרשה הציבורית בבית כנסת", סיני מה עמ' רלג – רמז. וראה בבלי עבודה זרה מ א: "שרייה רבא לזבוני לעבודי כוכבים... נפק שיפורי דרבא ושרו...". ונראה שתקעו בשופר לפרסם את ההוראה להמון העם. וראה בבלי עבודה זרה נז ב. וראה בבלי הוריות דף ד א שבית דין העירוני אינו מפרסם את ההוראות החדשות של בית הדין הגדול אלא רק מודיע אותן למי שפונה אליו באופן אישי. ושמא מדובר שם ביישוב שאין בו חכם הדורש בפירקא. וכ"ז צ"ע. וראה צפנת פענח הוריות ב א שפרסום בית הדין המקומי נחשב כפרסום של בית דין הגדול. וראה סעיף ריב.

ובאותו גדר מחרימין²¹. על פרסום תקנה או מנהג שבטלו כותב ספר השטרות: "כתב שרייתא, והוא כגון שנשכמין... להתיר דבר או מנהג שאסרוה עד אותו עת"²².

קהילות ישראל הקפידו על פרסום החלטות. במעריץ תקנו: "שכל ראש הגליל בגליל שלו, יגזור שיכריזו כל התקנות בכל בתי כנסיות במדינתנו"²³. במכנאס לעיתים לא הסתפקו בפרסום תקנה בבית הכנסת: "הוכרזה התקנה הנוכרת בבתיים ובחצירות שבכל מחנה העברים, על ידי אי' משלוחינו ובי' סופרים עמו, כדי שישמעו גם הנשים והטף והעצלנים והזקנים ותשושי כח וחלושי המזג שאינם מצויים בבית הכנסת..."²⁴. הרב אברהם אשכנזי מעיד על מנהג איזמיר: "מימי עולם וכשנים קדמוניות הנה הוא דבכל מנוי חדש להכריז הדבר במעשה הכתב ומי שברך בבית הכנסת ובבית המדרש להודיע לכל העם מי ומי הם המנוי חדש"²⁵. בוונציה היו מפרסמים חרמים ליד הבארות.²⁶

החלטה ציבורית נכנסת לתוקף רק לאחר פרסומה. פוסק האבני נזר: "אין על המורד דין מורד במלכות כיון שלא יצא טבעו ולא היה מלכותו בהתגלות ואולי לא ידע המורד"²⁷. פוסק כנסת הגדולה: "הסכמה שלא הוכרזה, ואיכא הוכחה שלא הוכרזה - בחזקת בטלה"²⁸. בפוזנא פסק מרא דאתרא: "... שאין לאותן מגילות סתרים שום תוקף כשאר תקנות ומינויים של כשרי קהל יצ"ו, מאחר שלא הזכיר והכריז השמש תוך שאר תקנות של כשרי קהל יצ"ו"²⁹.

פוסק מהר"י י' לב: "אמנם אם מנהג העיר שלא להכריז ההסכמות, אלא אחר שנכתב ונחתם יוצא הקול וחברא חברא אית ליה, ודאי דמשעה שנכתב ונחתם, היודע בהסכמה חייב לקיים אותה"³⁰.

תקנה שפורסמה כראוי מחייבת גם את מי שהיא לא הגיעה לידיעתו. פוסק מהרשד"ם: "חייבי המיעוט לקיי' גזרת הרוב אפי' לא שמעו המיעוט החרם שהוכרז בבית הכנסת"³¹.

אין חובה לפרסם תקנות שהציבור הרחב היה שותף פעיל לקבלתן. פוסק הרשב"א: "כיון דנתקנה ברבים, סתמא כבר ידוע היא לרבים"³².

הרב מונסוניגו פוסק שחובה לפרסם תקנה רק בקרב אותו ציבור שיש לתקנה השלכות עליו: "הגע בעצמך שאם תקנה אי' נוגעת לז' טובי העיר דוקא האם צריכי שידעו בו כל העם טף ונשים? וכן אם היא לאנשים לבד האם צריכים לומר שצריך שיכריזו גם לפני הנשים? זה דברי רוח"³³.

²¹ ספר השטרות עמ' 132.

²² ספר השטרות עמ' 134.

²³ תקנות מדינת מעריץ ועד לונדין בורג תני"ז לפ"ק תפז (כ).

²⁴ תקנות חכמי מכנאס תקנה מה.

²⁵ שו"ת מעשה אברהם חו"מ יד.

²⁶ ראה מדבר תהפוכות עמ' 32.

²⁷ שו"ת אבני נזר ש"ב כז הגהת בן המחבר בעל השם משמואל.

²⁸ שירי כנה"ג יו"ד קכח ס"ק עה. וראה שו"ת מהר"י י' לב ג פח; שירי כנה"ג שם ס"ק עז.

²⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי' רטז החלטה משנת תל"ב לפ"ק.

³⁰ שו"ת מהר"י בן לב ג קכ.

³¹ שו"ת מהרשד"ם יו"ד קיז. וראה שו"ע יו"ד רכח לג בהגה; שו"ת דברי ריבות קלח.

³² שו"ת הרשב"א ה רפא.

³³ שו"ת דבר אמת יב.

הפרנסים מצויים לפרסם הוראות חדשות, והציבור מצווה להתעניין באופן שוטף האם קיימים חידושים כל שהם.³⁴

גם כיום יש להקפיד על פרסום חוקים והחלטות.³⁵

*

אחד מעקרונות שלטון החוק הוא, שעל החוק להיות פומבי כדי שהאזרחים יוכלו לתכנן את מעשיהם ולא להיות מופתעים.³⁶ זו אחת הסיבות שיש לפרסם פסקי דינים של בתי משפט.³⁷ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שחובה לפרסם קבלת חוקים חדשים³⁸ או את ביטולם.³⁹ מדינות אחדות קובעות בחוקתן שחוק יכנס לתוקף רק לאחר פרסומו.⁴⁰ באחרות קובעת החוקה שחוק יכנס לתוקף רק כעבור חמשה עשר יום מיום פרסומו.⁴¹ כמה חוקות קובעות שלא ניתן לאכוף חוק בטרם פרסם.⁴² באחרות כתוב כי יש לפרסם גם החלטה בדבר הצטרפות לאמנה בינלאומית.⁴³

³⁴ ראה רמב"ם שגגות יד ה. וראה רש"י בבלי מנחות סה ב ד"ה ספירה תלויה בבית דין: "שבית דין קובעין המועדות וצריך לשאל אימתי חל יום טוב ראשון של פסח שמתחיל למנות הספירה ממחרת". וראה שם ד"ה יצתה שבת בראשית. בענין עשה לך רב ראה סעיף ריב.

³⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 58: "הנשיא יפרסם רשמית את החוקים שנתנו על ידי בית הנבחרים, עד עבור עשרה ימים מיום נתינתם. ניתן החוק כדחוף, יפורסם תוך שלושה ימים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 547: "ואם אין ראייה לדבר יש רמו לדבר, שהקבי"ה דן את כל העולם כולו בעשרה ימים, בין כסה לעשור... וכל עשרה הימים הם תלויים ועומדים ואין הקבי"ה ממתין בפרסום הדין יותר מעשרה ימים".

וראה שו"ת שבט הלוי ח רצט: "א. ע"ד השאלה מאיזה סיבה מתירים בתי הדין לבנות נגד הסכמת השכנים. והאם היא תקנת בי"ד לצורך בני העיר, או מדין כפי"ע על מידת סדום. או מעיקר דין זכויות השותפין. - נראה דיתכן תקנה בזה עפ"י כל בתי דינים...". מוסיף הרב ואזנר: "וי"ל עוד דאם היתה תקנה קבועה כזאת א"כ י"ל שכל הקונים אחרי התקנה קנו ונכנסו לשותפות שלא קנו זכות זה לעכב על השכנים אבל יל"ע דא"כ היו צריכים להזכיר זה בחוזה או עכ"פ שיה"י שם הערה דהחזקה נעשה לפי תקנת בתי דינים שבעיר". מכאן שאין תוקף לתקנה כל עוד היא אינה מפורסמת בציבור. וראה שו"ת מעיל צדקה נ, ואכמ"ל.

³⁶ האנציקלופדיה הישראלית הכללית ערך שלטון החוק, וראה המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 215 – 218. וראה The Morality of Law עמ' 49 – 51, שככל שהחוק מהפכני יותר מהנוהג הקיים, כך יש יותר צורך לפרסמו, ויש פחות צורך לפרסם חוק הנותן תוקף למנהג קיים.

³⁷ ראה סעיף שמא.

³⁸ ראה ICL חוקת פולין 122 (2), שיש לפרסם חוקים.

³⁹ ראה ICL חוקת אוסטרליה 140 (5), שאם בית המשפט לחוקה מבטל חוק, יש לפרסם זאת לאלתר.

⁴⁰ ראה ICL חוקת איטליה 73 (3), שחוקים נכנסים לתוקף חמשה עשר יום לאחר פרסומם. בחוקת פינלנד 20 (3) נאמר, שחוק יכנס לתוקף ביום שהוא מתפרסם.

⁴¹ ראה ICL חוקת איטליה 73 (3).

⁴² ראה ICL חוקת פאראגוואי 213.

⁴³ ראה ICL חוקת צ'כיה 52.